

BUXGALTERIYA ESABINIŃ XALIQ ARALIQ MODELLERI HÁM SALIQ ESABINIŃ RAWAJLANIW BASQISHLARIN IZERTLEW

Turdieva G.O.

Toshkent amaliy fanlar universiteti docent

Turdieva G.O.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7790704>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25- mart 2023 yil

Ma'qullandi: 28-mart 2023 yil

Nashr qilindi: 31-mart 2023 yil

KEY WORDS

*bank, biznes, salıq, standart,
model, kontinental, princip,
finanslıq esabat*

ABSTRACT

Usı maqalada salıq esabı hám buxgalteriya esabınıń xalıq aralıq modellerine úlken itibar qaratılğan. Xalıq aralıq standartlar boyınsha hár bir modelleri izertlenilgen hám olardı analiz etip óz juwmağı keltirilgen.

Bizge belgili zamanagóy bank sistemasın jetilistiriw tuwrıdan tuwrı salıqqa tartıw sisteması menen de baylanıslı. 2022-2026 jıllarda Ózbekstan Respublikasınıń Rawajlandırıw strategiyasında salıqqa tartıw sistemasın ápiwayılastırıw siyasatın dawam ettiriw, salıq administraciyası jumısların jetilistiriw hám tiyisli qollap-quwatlawshı sharlardı keńeytiriw aldınıń wazıypa sıpatında belgilengen. Ásirese, kommersiyalıq bankleri ekonomikalıq xızmetiniń turaqlılıǵın támiynlewdiń tiykarları mámlekettiń ekonomikalıq siyasatı menen óz-ara baylanıslı bolıp, usı másele boyınsha Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020 jıl 12 maydaǵı «2020-2025 jıllarǵa mólsherlengen Ózbekstan Respublikasınıń bank sistemasın reformalaw strategiyası haqqında» PF-5992-sanlı Pármanında bank sistemasın reformalastırıw strategiyası belgilendi[1].

Ilimiy mashqalanıń qoyılıwı

Óz nawbetinde kommersiyalıq bankler ekonomikalıq xızmetin salıqlar arqalı tártipke salıw sol qatarı joqarı áhmiyetli esaplangan payda salıǵınıń tási qásiyetlerin úyreniwdi talap etedi. Sebebi payda salıǵı kommersiyalıq bankleriniń ekonomikalıq xızmetine sezilerli dárejede tásirge iye. Házirgi waqıtta kommersiyalıq banklerdiń aktivleri quramında múddeti ótken kreditler salmaǵı 5,7 payızın quraǵan bolsa, banklerdiń paydasın jetilistiriwge, sonday aq ekonomikalıq xızmetine unamsız tásir etip atırǵanlıǵın ayırıqsha atap ótiw kerek.

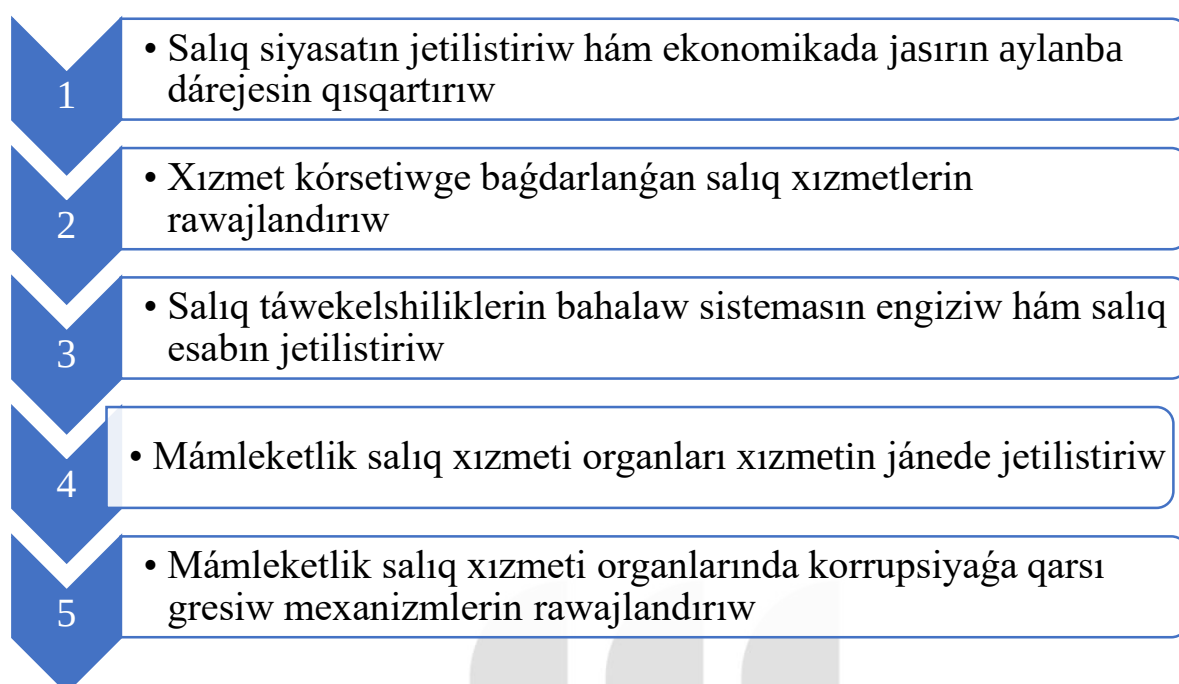
Izertlew metodologiyası. Izertlew protsessinde salıstırıw, analiz hám jámlew usıllarınan paydalanılǵan, sonday aq súwret hám kesteler tiykarında túsindirmeler berilip, nátiyjeler boyınsha juwmaq hám usınıslar keltirilgen.

Analiz hám nátiyjeler

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019 jıl 10 iyuldaǵı «Salıq administraciyasın jetilistiriw boyınsha qosımsha is-ilajlar haqqında» ǵı PQ-4389 sanlı Qararı qabıl etildi hám usı qarar menen «Salıq administraciyasın jetilistiriw strategiyası» maqullandı[2]. Sonday aq, usı qararǵa tiykarlanıp «Salıq administraciyasın jetilistiriw strategiyası»nıń tiykarǵı wazıypaları

hám baǵdarları belgilep

berildi. strategiyaniñ tiykarǵı baǵdarları tómendegishe kóriniste (1-súwret).

1-súwret. Salıq administraciyasın jetilistiriw strategiyasınıñ tiykarǵı baǵdarları

Buxgalteriya esabınıñ milliy sistemaǵa qaraǵanda onıñ modeli bolsa áhmiyetli qásiyetleri hám milliy esap sisteması klassifikatsiyasınıñ kórinisi túsiniledi. Milliy esap modelleri bir-birinen mámleketlerde alıp barılıp atırǵan ekonomikalıq siyasıy sotsiallıq hám basqa protseslerdiñ qásiyetleri menen parq qıladı. Esap modeliniñ ilimiy áhmiyetinen kelip shıqsaq, ol birinshilerden bolıp, italiyan matematigi Luko Pacholi tárepinen jaratılǵan. Bul model «eki jaqlama jazıw» dep atalǵan hám házirgi buxgalteriya esabınıñ tiykarı bolıp esaplanadı.

Ekonomistler tárepinen XX ásirdeñ ekinshi yarımınan baslap esap modelleri barasında ilimiy izertlewler alıp barıldı hám olar qansha belgilerge kóre analizlendi. Jáhán kóleminde buxgalteriya esabı sisteması tómendegi iri modellerge bólinedi: kontinental (evropa modeli); britaniya-amerika modeli; qubla amerika modeli; islam modeli.

Z.N.Qurbonov óziniñ ilimiy jumıslarında kontinental model haqqında tómendegi pikirlerdi bildirgen: kontinental modelde buxgalteriya esabı sisteması tuwrıdan tuwrı salıqqa tartıwdıñ tamoyılları, qaǵıydaları tiykarında túrlenedi hám júritiledi[3]. Bul model shólkemlestirilgende, finanslıq buxgalteriya esabı menen salıq esabınıñ kórsetkishleri mas keledi. Sonıñ ushında «kontinental» model bazıda «salıq» modeli depte júritiledi.

Finanslıq esabattıñ zárúrligi kárxananiñ finanslıq jaǵdayı tuwrısında birden-bir ǵalaba xabar dáregi bolıp, búgingi kúnde de aktual bolǵan finanslıq esabattan paydalanıwshılar kárxananiñ finanslıq jaǵdayı tuwrısında ob'ektiv oyda sawlelendiriwge ıyelewleri ushın ne qılıw kerek degen sorawǵa juwap beriwi kerek

Biraqta K.Navruzova., X.Otemurodov., R. Qurbonovlardıñ «Banklarda buxgalteriya hisobining milliy va xalqaro standartları» kitabında esap sistemasın klassifikaciyaǵanda tiykarǵı 5 topaǵa ajratqan [4]. Olar tómendegishe:

- 1.Britan, Amerika, Yevropa-kontinental
- 2.Britan, Francuz-ıspan-portugal, German-Niderland-Amerika
- 3.Britan, Latin Amerika, Yevropa kontinental, Amerika

4.Amerika-Britan, Yevropa-kontinental, Qubla Amerika, aralas ekonomika mámleketleri (ĞMDA, Shıǵıs Evropa)

5.Amerika-Britan, Yevropa, Latin Amerika, Islam mámleketleri

Bunnan tek 5 bólimdegi sistema tolıqraq keltirigen dep juwmaq beredi.

Biz tómendegi, búgingi kúnde dúnya mámleketlerinde ayırım tárepleri menen bir-birinen parqlanıwshı buxgalteriya esabı modelleri haqqında qısqasha maǵlıwmat beremiz.

1. Britan-amerika modeli. Bul model júdá rawajlangan bazar múnásibetleri hám maǵlıwmatlar támiynatı texnologiyasına tayanadı. Onıń tiykarǵı maqseti investor hám kreditorların isenimli hám túsiniqli maǵlıwmatlar menen támiyinlewden ibarat. Bul-demokratiyalıq model esaplanadı.

Sol sebepli bul mámleketlerde buxgalteriya jumısların júrgiziw tártipleri mámleket hákimiyat shólkemleri tárepinde jámiyetshilik shólkemleri tárepinen belgilenedi. Máselen, AQSh ta júdá kóp professional buxgalterlik jámiyetler xızmet alıp baradı. Áyne olar tárepinen mámlekette barlıq kompaniyalar ushın qollanıluwı kerek bolǵan «Buxgalteriya esabınıń ulıwma qabıl etilgen qaǵıydaları (GAAP) islep shıǵılǵan hám onı engiziw boyınsha turaqlı jumıs aparıladı. Bul modeldiń unamı táreplerin dúnyanıń barlıq mámleketleri tán alǵan hám esap júrgiziwde onıń tiykarǵı qaǵıydaları inabatqa alıǵan. Sol sebepli, bul model qaǵıydaları FEXS nıń tiykarǵı principlerin quraydı.

AQSh ta buxgalteriya jumısların júrgiziw tártipleri mámleket hákimiyat shólkemleri tárepinen emes, bálki tiykarınan jámiyetshilik shólkemleri tárepinen belgilenedi. AQSh ta júdá kóp professional buxgalterlik jámiyetler iskerlik júrgizedi. Áyne olar tárepinen mámlekette barlıq kompaniyalar ushın qollanıluwı kerek bolǵan «Buxgalteriya esabınıń ulıwma qabıl etilgen qaǵıydaları» (GAAP) (BEUQQ) islep shıǵılǵan hám onı eniziw boyınsha turaqlı jumıs aparıladı. Bul modeldiń unamı táreplerin dúnyanıń barlıq mámleketleri tán alıwdıń hám esap júrgiziwde onıń tiykarǵı qaǵıydaları inabatqa alıǵan. Sol sebepli, bul model qaǵıydaları FEXS nıń tiykarǵı principlerin quraydı[5].

AQShta standartları basqa standartlarǵa salıstırǵanda GAAP (BEUQQ) investorlarınıń máplerin húrmet etiwı jaǵınan eń saldamlı standartlardan esaplanadı.

Finanslıq esabattıń xalqara standartları komiteti tárepinen islep shıǵılǵan hám xalqara buxgalteriya standartları sheńberinde islep shıǵılǵan GAAP (BEUQQ) tıń tiykarǵı principleri tómendegilerden ibarat:

Óz-ara princip túsiniǵı (Dual-aspect concept). Bul princip kompaniyanıń qarjıları muǵdarı hár dayım óz májbúriyatları hám kapitalına teń bolıp tabıladı: Aktivler = májbúriyatlar + Kapital teń salmaqlılıq teńlemesi dep atalıp, bul princip hár dayım eń áhmiyetli sıpatında qaratıladı.

Pul menen esaplasıw principı (Money-measurement concept). Bul bolsa buxgalteriya esabatları tek ǵana puldı ipadalawǵa iye bolǵan maǵlıwmatlardı óz ishine qamrap aladı, nátiyjede buxgalteriya esabı kompaniyalardıń tutqan ornı haqqında tolıq bolmaǵan esabat bolıp, hár dayım da kompaniyanıń finanslıq iskerligi haqqında eń áhmiyetli bolǵan maǵlıwmatlardı qamtıp almaydı.

Kárxana avtonomiya principı (Entity concept). Bunda kompaniyanıń (GAAP, IAS) qa tiykarlangan esap sanları onıń iyeleri yamasa xızmetkerleriniń esaplarınan ajratıp turılıwın názerde tutadı.

AQSh buxgalteriya esabınıń ózine tán ózgesheligi sonda, ol ózinde ideyalardıń eń tiykarǵı bólegi bolǵan paydanı esaplaw múmkinshiligine itibardı karatadı. Amerikalıq buxgalterler

iskerliginde eki túrli payda túsini qalıplesti: ekonomikalıq payda hám buxgalteriya paydası. Hár eki payda ortasındaǵı parqın esapqa alıw áhmiyetliligine qaratıladı.

Ullı Britaniya mámleketi buxgalteriya esabınıń rawajlanıw qásiyetlerin Britan-Amerika (Niderland) modeli menen tikkeley baylanıslı bolıp tabıladı. Sebebi, áyne Ullı Britaniya buxgalteriya esabı Britan-Amerika (Niderland), Anglo-sakson, qalaberse AQSh GAAP sıyaqlı zamanagóy buxgalteriya esabı modellerin qalıplesiwinde úlken dereklerden esaplangan.

Sonı ayırıqsha aytıp kerek, Ullı Britaniyada buxgalteriya esabı Húkimet hám nızamshılıqtan gárezsiz halda, biznes máplerinen kelip shıqqan halda qalıplesken. Ullı Britaniyada konstitutsiya ámel qılmaydı. Mámleket social jaǵdayı parlamenttiń nızamshılıq hújjetlerine hám Britaniya sudınıń qararlarına tiykarlangan halda tártiplestiriledi. Sol sebepli bolsa kerek, buxgalteriya esabı da Húkimet tárepinen tolıq tártipke salınbaydı[6].

Ilimiy jumıslar hám ekonomikalıq ádebiyatlardı úyreniw tiykarında buxgalteriya esabınıń britaniya-amerika, kontinental, qubla amerika, islam hám internacional modelleri bar ekenligi haqqındaǵı juwmaqqa keldik hám olardıń qásiyetleri 2-kestede keltirildi.

2-keste

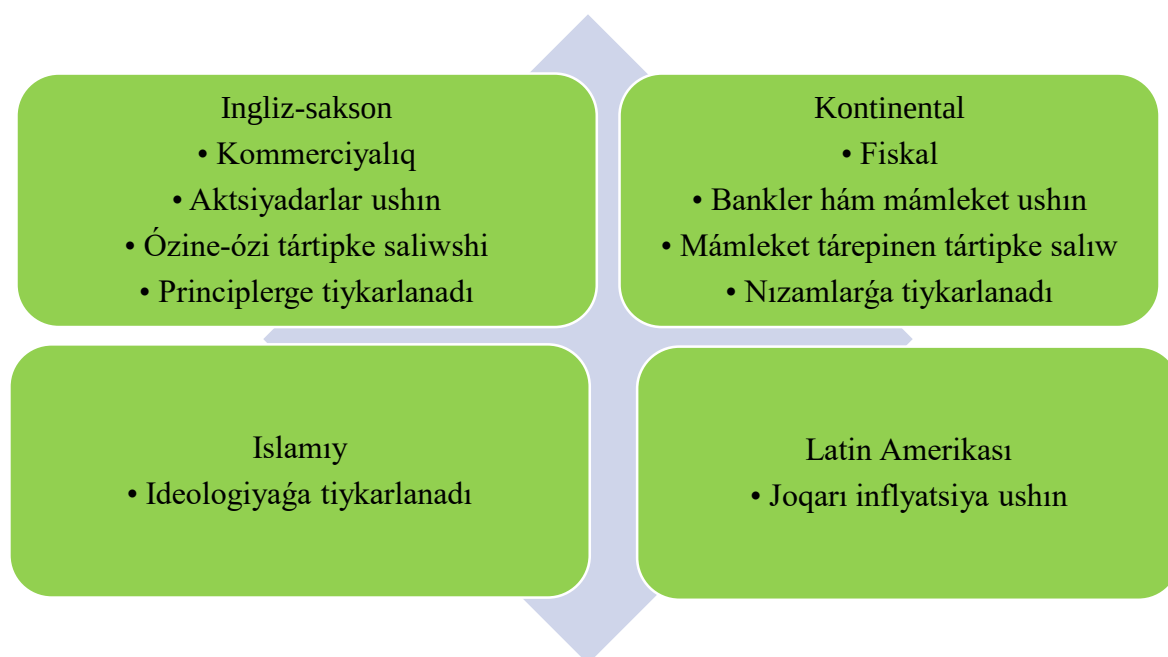
Buxgalteriya esabınıń xalıq aralıq modelleri¹

Modeller	Ózine tán qásiyetleri
Britaniya-amerika	Investorlar, kreditorlar hám aksionerler máplerine baǵdarlangan
Kontinental	Mámlekettiń kárxanalar esap siyasatına joqarı dárejedeǵı aralasıwı
Qubla-amerika	Mámleketlik organlardıń fiskal siyasatın júritiwge baǵdarlangan
Internacional	Transmilliy korporatsiyalar hám xalıq aralıq valyuta bazarınıń shet el qatnasıwshıları máplerine baǵdarlangan
Islam modeli	Diniy faktorlar joqarılıǵı hámde spekulyativ daramat hám basqa xızmetlerdi qadaǵalaydı

Biz joqarıdaǵı buxgalteriya esabı modelleri ortasındaǵı bar bolǵan bir neshshe parqlardı kórsettik. Bunday parqlardı saplastırıw hám barlıq mámleketler ushın birdey (standart) finanslıq esabatlardı dúziw qaǵıydaların islep shıǵıw zárúriyatı buxgalter qanıgeleriniń keleshek ármanına aylanıp barmaqta. Sol ushın, nemislerdey mentalitetke iye Germaniya, júdá konservativ sistemaǵa iye Italiya sıyaqlı mámleketlerdi jawlap alıp, hátteki «Ullı Qıtay diywalı»ın da buzıp ótpekte. Sol sebepli, ekonomist ilimpazlar, búgingi kúnde buxgalteriya esabı tiykarǵı moddelleri retinde eki model: Finanslıq esabatlardıń xalqara standartları (FEXS) hámde AQShtıń Buxgalteriya esabınıń ulıwma qábıl etilgen qaǵıydaları (GAAP) ústinde jumıs alıp barmaqta.

Tómende 2 súwrette ilimiy jumıslarda keltirilgen maǵlıwmatlardı tómendegi kóriniste kórsek boladı[7]

¹ úyrenilgen ilimiy jumıslarǵa tiykarlanıp avtor tárepinen islendi

2-súwret Jáhán kóleminde esap sisteması

1970-jillarda onıń negizinde xalıq aralıq buxgalteriya standartları payda bolǵan FEXSniń tiykarǵı - ingliz-sakson esap sisteması Generally Accepted Accounting Principles penen-GAAP (GAAP) Buxgalteriya esabınıń hámme ta'n alıw kerek principlerine muwapıq kommerciyalıq Investorlar, aktsiyadarlar ushin tayarlanadı hám ózinen-ózi tártipke saladı, principlerge tiykarlanadı.

XX ásirdeń aqırlarına kelip buxgalteriya esabın modellestiriw tarawı boyınsha alıp barılǵan analizli hám salıstırmalı ilimiy izertlewler nátiyjesinde buxgalteriya esabınıń jańa modellerin túrlendiriwge ıxtıyajlar payda boldı. Jáhánde júz berip atırǵan globalasıw hám axborotlasıw processı talaplarına sáykes keliwshi buxgalteriya esabınıń jańa modellerin islep shıǵıwǵa jańasha metodikalıq jantasıwlar tayarlanbaqta. Jáhánda bir neshe esap sistemaları ámeldegi bar bolıp ol tómendegishe, onı tómendegishe kóriniste keltirdik:

3- keste

Jáhánda bir neshe esap sistemaları²

Baǵdarları	Ingliz-sakson:	Kontinental	Islamiy	Latin Amerikası
Tiykarǵı maqseti	Kommerciyalıq	Fiskal	Islamiy Ideologiyağa tiykarlanadı	Joqarı inflyatsiya ushin
Kimler ushin tayarlanadı	Akciyanerler ushin	Bankler hám mámleket ushin	Sudxorlar bolıp, procent dáramatları názerde tutilmaǵan	
Qanday tártipke salınadı	Ózine-ózi tártipke salıwshi demokratik usılda	Mámleket tárepinen tártipke salıw, Salıq kodeksine	Quranda jazılǵan kórsetpelerge	Hár dayim joqarı infliyaciya, qadaǵalaw

² úyrenilgen ilimiy jumıslarǵa tiykarlanıp avtor tárepinen islendi

		ámel etedi		múmkínshiligi joq
Tiykargı hújjeti	Principlerge tiykarlanadı	Nızamlarğa tiykarlanadı	Sherikshilik qağıydalarına	

Juwmaqlaw hám usınıslar

Ózbekistan Respublikası ekonomikasında FEXSların keń engiziwdiń zárúrli shárti tikkeley xojalıq júrgiziwdi subektler tárepinen buxgalteriya esabı hám esabatın tártipke salıwdı bul standartlardan paydalanıw imkaniyatın beretuǵın infrastrukturanı jaratıwdan ibarat.

Tiykargı elementler:

- Ózbekistanda FEXSlardı nızamlı túrde sheshiw;
- FEXSnı qollaw tájiriybesin ǵalabalaw hám ulıwmalastırıw mexanizmi;
- FEXS boyınsha tayarlangan buxgalteriya esabatlardı sapasın qadaǵalaw, sonday-aq audit;
- FEXSnı oqıtıw.

Ózbekistan Respublikasında FEXSnı keń qollaw ushın onıń nızamlı tárizde úlken áhmiyetke iye. Atap aytqanda, FEXS boyınsha tayarlangan kompleks finanslıq esabat rásmiy esabatlardıń bir forması bolıwı kerek.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ózbekistan Respublikasınıń bank sistemasın reformalaw strategiyası haqqında» PF-5992-sanlı Pármanı
2. «Salıq administraciyasın jetilistiriw boyınsha qosımsha is-ilajlar haqqında» ǵı PQ-4389 sanlı Qararı
3. Z.N.Qurbonov Solıq hisobi: nazariya va metodologiya Toshkent “Fan”, 2002, 186 b
4. 4.K.Navruzova., X.Otemurodov., R. Qurbonov «Banklarda buxgalteriya hisobining milliy va xalqaro standartlari» oquv qo’llanma, Toshkent “Fan va texnologiya” 2015, 168 b
5. <https://www.investopedia.com/terms/g/gaap.asp> GAAP: Understanding It and the 10 Key Principles By JASON FERNANDO
6. <https://www.offshorecompanycorp.com/af/uz/company-formation/jurisdiction/united-kingdom/accounting-auditing>
7. Norbekov D.E. A.N.Torayev, Sh.Sh. Rahmanov “Moliyaviy hisobning xalqaro standartlari” Oquv qo’llanma, T “Iqtisod -Moliya” 2019, 332 b